

ERFGOED BRUSSEL

April 2018 | Nr026-027

Dossier **KUNSTENAARSATELIERS**

Varia **INTERIEURINRICHTING VAN HET KIK**
GESPREKKEN OVER IMMATERIEEL ERFGOED

DE VOORMALIGE ÉTABLISSEMENTS MOMMEN TUSSEN KUNST EN ECONOMIE

PAULA DUMONT

KUNSTHISTORICA, DIRECTIE MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Atelier met woonruimte (foto van de auteur, 2017).

De beroering rond het lot van de Mommenateliers in de Liefdadigheidsstraat 37 te Sint-Joost-ten-Node en de aandacht die dit kreeg in de pers hebben de interesse van onderzoekers gewekt. Sinds 2001 is er vanuit verschillende disciplines onderzoek gevoerd naar de voormalige *Établissements Mommen*. Naast hun bouwkundige waarde hebben ze uiteraard ook een groot kunsthistorisch belang, in het bijzonder voor de kennis van het artistieke leven in Brussel. Daarnaast vormen ze een interessante casus in de geschiedenis van het kunstenaarsatelier en de kunstenaarswoning, in de eerste plaats

omwille van het originele bouwprogramma dat ruimten voor de productie en handel van schildersmateriaal combineerde met een complex van kunstenaarsateliers/studio's. Verder onderzoek zou dit uiteraard moeten bevestigen, maar het lijkt om een vrij unieke combinatie te gaan, zowel in een nationale als internationale context.

.....

KUNSTENAARSKOLONIE, MECENAAT OF GOED ZAKENPLAN?

Verschillende studies, onder andere van de correspondentie tussen kun-

stenaars en leden van de familie Mommen, wijzen erop dat de motieven van de bouwheer, Felix Mommen, in hoofdzaak zakelijk waren¹.

Het concept van de *Établissements Mommen* gaat verder dan het louter aanbieden van accommodatie. In de eerste plaats was het een handel in schildersmateriaal. Zoals Davy Depelchin heeft aangetoond was dit een nieuw type speciaalzaak dat in verschillende landen rond die periode opdook². Maar het is ongetwijfeld de wisselwerking tussen de verhuur van betaalbare atelierruimte en de verkoop van schildersmateriaal die de reputatie van het huis

BEKNOPT HISTORIEK

De baksteengevels en metalen ramen geven de site haar industrieel karakter (A. de Ville de Goyet, 2011© BUP/BSE).

Bouwheer: Felix Mommen (1827 - 1914)

- **1874 - Bouwaanvraag arch. Ernest Hendrickx (dossier Gemeentearchief / OW nr. 1518)**

Twee bouwaanvragen, het eerste voor een atelier voor het vervaardigen van kleurstoffen voor houtbewerking, achteraan op het terrein, vijf maanden later gevolgd door deze voor de bouw van een woning aan de straatkant in eclectische stijl, met winkelruimte op de benedenverdieping, een aparte koetsdoorgang die leidt naar een steeg (*Impasse de la Palette*) en een beglaasde galerij die de verbinding vormt met het atelier achteraan.

- **1894 - Bouwaanvraag arch. Henri Van Massenhove (dossier Gemeentearchief / OW nr. 1577)**

Bouwaanvraag voor de uitbreiding met meerdere bijgebouwen: werkplaatsen voor de verschillende activiteiten (machinezaal, ateliers voor vergulden, vervaardiging van doeken, smidse),

opslagplaatsen, een hangar voor het drogen van doeken, stallingen, kantoren en achteraan in de tuin enkele kunstenaarsateliers die verbonden waren met een neoclassicistisch huis gelegen in de Hamerstraat.

- **1910 - Bouwaanvraag arch. M. Deleuve (dossier Gemeentearchief / OW nr. 8095)**

De verbouwing van een opslagplaats voor hout tot atelier voor de vervaardiging van doeken van grote afmetingen.

- **1922 - Bouwaanvraag arch. onbekend (dossier Gemeentearchief / OW nr. 9855)**

Verbouwing van de gevel aan de straatkant: het rechtse winkelraam werd vervangen door een deur.

- **1950 - Naamsverandering: *Établissements De Wandel*. Het bedrijf gaat zich voortaan toeleggen op de vervaardiging van filmschermen.**

- **1960 - Overname van het bedrijf door de familie Sabbe. De gebouwen rond de binnenkoer en aan de Hamerstraat worden verkocht aan de drukkerij Lesigne.**

- **1980 - Het bedrijf sluit zijn deuren.**

- **1988 - Oprichting van het *Centre Mommen S.A.* door een bouwpromotor die de ateliers overneemt, samen met de gebouwen van de voormalige drukkerij Lesigne.**

- **1990 - Eerste project van het *Centre Mommen S.A.* voor de bouw van kantoren en handelsruimten met behoud en renovatie van de kunstenaarsateliers/woningen. Buurtbewoners mobiliseren zich tegen de komst van kantoren, de start van een jarenlange**

strijd voor het behoud van de ateliers als kunstenaarsateliers/woningen.

- **1992 - Definitieve bescherming van de ateliers (exterieur en delen van het interieur), waardoor wel de gebouwen maar niet hun bestemming gevrijwaard worden.**

- **1992-2001 - Bouw van de kantoorgebouwen en renovatie van het exterieur van de ateliers.**

- **2003 - Voorstel van het *Centre Mommen S.A.* om de ateliers af te stoten. Oprichting van de vzw Ateliers Mommen, die een campagne opzet voor het behoud van de oorspronkelijke bestemming van de ateliers en op zoek gaat naar middelen om de ateliers aan te kopen.**

- **2005 - Oprichting van een Autonome Gemeenteregie voor de aankoop van de ateliers (dankzij de combinatie van verschillende publieke fondsen) en het beheer van de ateliers.**

- **2009-2011 - Eerste reeks renovatiewerken aan het interieur van de ateliers, in hoofdzaak aanpassingen om het comfort te verbeteren met als grootste uitdaging een betaalbare energiebesparende oplossing te vinden voor het behoud van de oorspronkelijke atelierramen met roede-verdeling en enkel glas (keuze voor de plaatsing van een tweede raam aan de binnenkant)¹.**

NOOT

1. De plaatsing van de binnenramen was gepland voor het tweede kwartaal van 2017. De werken waren op het moment van de redactie nog niet gestart. Zie ook Dossier KCML SJN-2.31 (Documentatiecentrum BSE).

Impasse de la Palette, de officiële benaming van de gang die vanaf de straatkant toegang geeft tot de kunstenaarssite (foto van de auteur, 2017).

Mommen maakte. Het was een bijzonder goed zakenplan met een heel berekend risico.

Of het er Felix Mommen van meet af aan ook om te doen was zijn bedrijf tot een artistiek centrum te laten uitgroeien, lijkt een iets te romantische veronderstelling. Waarschijnlijk had het succes van deze formule — waarvan ook de verschillende uitbreidingen van het complex getuigen — een dubbel effect. Hierdoor bevond het bedrijf zich immers de facto in het middelpunt van de Brusselse kunstwereld. Daarnaast stelde de — samen met het economisch succes — groeiende sociale status de familie Mommen in staat om zich te profileren als kunstverzamelaars en kunsthandelaars. Maar of ze ook effectief kunnen beschouwd worden als mecenasen of kunstpromotoren moet in de toekomst verder onderzocht worden.

Onderzoekers gebruiken vaak de term kunstenaarskolonie om de *Établissements Mommen* te benoemen. De vraag is of die hier wel van toepassing is. Kunstenaarskolonies

vormden zich doorgaans rond een mecenas of een mentor. De kunstenaars die er zich vestigden hingen vaak eenzelfde artistiek gedachtegoed aan en niet zelden was de keuze van de locatie betekenisvol. Zo werden vele kunstenaarskolonies gesticht in een landelijke omgeving, ver weg van de stad. De kunstenaars trokken er zich terug om te werken én te wonen. In het geval Mommen zijn de overeenkomsten met deze gemeenschappen eerder gering.

Hoewel Sint-Joost-ten-Node, zoals de meeste gemeenten in de eerste kroon, in de laatste decennia van de 19de eeuw nog een sterk landelijk karakter vertoonde, was de Liefdadigheidsstraat al sinds de jaren 1830-1840 grotendeels bebouwd. Ook haar ligging op de grens met de vijfhoek maakte dat de omgeving vooral een stedelijk karakter had. De kunstenaars die er zich vestigden wilden deze stedelijke context dus ogenschijnlijk niet ontvluchten.

Bram Wouters³ deed onderzoek naar de kunstenaars die bij Mommen een atelier huurden. Hij merkt op

dat slechts een heel klein deel van hen in het bevolkingsregister van de gemeente opgenomen was. Dit zou erop kunnen wijzen dat het voor de meesten louter om een werkruimte ging of dat dit zeker niet hun hoofdverblijf was. Hij tekende eveneens een groot verloop op. Er werden bovendien geen bepaalde artistieke eisen gesteld en alle stromingen waren er vertegenwoordigd. De lijst bevat heel bekende namen naast volkomen onbekende en ook enkele buitenlandse kunstenaars die vermoedelijk een tijdelijke werkplek en onderdak zochten. Er was dus geen sprake van een echte woongemeenschap of 'kunstenaarsdorp'. De auteur vermeldt ook nog dat sommige huurders 'vol-pension' aangeboden kregen.

De enige figuur die eventueel een rol heeft gespeeld als mentor, is de schilder Jean Portaels (1818-1895), die een tijdlang les gaf in het atelier dat hij betrok. Bijgevolg huurden een aantal van zijn leerlingen ook een atelier in het complex. Wouters geeft ook aan dat Portaels een hechte band had met de familie Mommen. Maar of er voor die periode ook sprake is van een gemeenschappelijk artistiek gedachtegoed is niet bekend.

Ten slotte is er de verbouwing van een opslagplaats in 1910 die kunstenaars moest toestaan om het toen populaire genre van panoramaschilderingen te beoefenen.

Al deze elementen wijzen eerder op een bijzonder slimme commerciële uitbating dan op het faciliteren van een specifiek artistiek project. Het is daarom enigszins verwonderlijk dat de verhuur van atelierruimte aan kunstenaars als commerciële activiteit alle heroriëntaties en overnames van de handelszaak zelf heeft overleefd. Hun voortbestaan komt pas in gevaar op het einde van de jaren 1980, wanneer het complex in het vizier komt van een bouwpromotor.

KUNSTENAARS(ATELIERS) ALS PASMUNT?

Van de campagne voor het behoud van de Mommensateliers maakte Tatiana Debroux een interessante analyse⁴. Zij vertrekt van de observatie dat lokale bewindvoerders zich er de laatste tijd van bewust zijn geworden dat de aanwezigheid van kunstenaars een belangrijke katalysator kan vormen in het proces van de heropleving van stadsdelen (met de typische *gentrification* als gevolg). Sommigen gaan daarom over tot de instrumentalisering van dit proces door samenwerkingsverbanden aan te gaan met kunstenaarscollectieven. Middelen die anders naar de huisvesting van de socio-economisch zwakkeren zouden gaan, vloeien aldus naar verblijven voor kunstenaars, die vaak ook economisch zwak staan maar daarnaast een belangrijk socio-politiek kapitaal hebben. Pluspunt daarbij is dat het hier vaak gaat om het behoud en de herbestemming van waardevolle gebouwen of sites waarbij de kaart van het erfgoed uitgespeeld kan worden. De rol van het gemeentebestuur van Sint-Joost-ten-Node was in het geval van de Mommenateliers in dat opzicht opmerkelijk. In alle onderhandelingen schoof de gemeente het behoud van de ateliers naar voren als een prioriteit. De bouwpromotor maakte daar handig gebruik van om, tegen de wil van andere bewonersgroepen in, zijn project gerealiseerd te krijgen, maar onttrok zich vervolgens aan een belangrijk deel van zijn overeenkomst: de renovatie van de ateliers zelf.

Vandaag is de gemeente eigenaar van het complex. De Autonome Gemeenteregie staat in voor het onderhoud en de renovatiewerken. De 32 atelierstudio's zijn niet allemaal bewoond. Sommige staan al meerdere jaren leeg. Enkele wor-

den uitsluitend als atelier gebruikt. De vzw Ateliers Mommen huurt een kantoor/vergaderruimte en een ruimte voor artistieke evenementen. Verder is er een theater in het complex, waarvan de werking volledig losstaat van deze van de vzw. Ten slotte is er de handelsruimte aan de straatkant, die ook al geruime tijd leegstaat.

De campagne voor het behoud van de ateliers en de daarmee samenhangende oprichting van de vzw Ateliers Mommen lijken ertoe geleid te hebben dat de kunstenaars vandaag een collectief vormen, indien niet op artistiek vlak dan wel als samenwerkingsverband. In de gemeenschappelijke ruimte 'Salon Mommen' organiseren zij tentoonstellingen en andere artistieke activiteiten. Beslissingen over het dagelijks beheer en de gezamenlijke activiteiten worden bij stemming genomen. Een tiental kunstenaars speelt een actieve rol in de werking van de vzw en behartigt de belangen van de bewoners bij de gemeente. Kandidaat-huurders moeten een dossier indienen dat wordt beoordeeld volgens artistieke en financiële criteria (inkomstengrens). De vzw en de artistieke adviesraad van de gemeente beoordelen de dossiers samen, maar de gemeente heeft als eigenaar de beslissende stem in de uiteindelijke toekenning. Uit gesprekken met enkele leden van de vzw blijkt echter dat er spanningen bestaan tussen de gemeente en het collectief omtrent het dagelijks beheer van de site en de nog uit te voeren belangrijke renovatiewerken. Recent heeft de gemeente ook het huurcontract van de vzw voor de gemeenschappelijke ruimten opgezegd om er bijkomende atelierwoningen in te richten en zo mogelijk meer huurinkomsten te genereren⁵.

Deze spanningen doen een aantal vragen rijzen omtrent het succes

van de hele operatie. Is het behoud van het complex in zijn oorspronkelijke functie voldoende om deze wijk te doen heropleven? Is het in die optiek niet tegenstrijdig om de gemeenschappelijke ruimten om te vormen tot meer atelierruimte? Zouden er daarentegen geen bijkomende inspanningen geleverd kunnen worden om de interactie tussen de kunstenaars en de andere bewoners van de wijk te versterken? In die zin lijkt het vinden van een juiste bestemming voor de voormalige winkelruimte heel belangrijk.

NOTEN

1. In dat opzicht kunnen we een vergelijking maken met de gerenommeerde Parijse ateliers *Bateau Lavoir*, die ontstonden toen de eigenaar besloot om een bestaand pand in 1889 te transformeren tot een geheel van kunstenaarsateliers (aanvankelijk *Maison du Trappeur* genaamd).
2. DEPELCHIN, D., *The Mommen Company: A commercial animateur and facilitator of the 19th-century Brussels art scene*, in: GODDEERIS, I. en GOLDMAN, N., eds., *Animateur d'art: Dealer, collector, critic, publisher...: The 'animateur d'art' and his multiple roles. Pluridisciplinary research of these disregarded cultural mediators of the 19th and 20th centuries*, Museum voor Schone Kunsten van België, Brussel, 2015, pp. 19-31.
3. WOUTERS, B., *De etablissementen Mommen: een negentiende-eeuwse kunstenaarskolonie te Sint-Joost-ten-Node* (licentiaatsverhandeling), Vrije Universiteit Brussel, 2001-2002.
4. DEBROUX, T., *Renouveau d'espaces marginalisés: l'appel aux cités d'artistes Le Cheval Noir et les Ateliers Mommen à Bruxelles*, in: CHIGNIER-RIBOULON, F. (dir.), *Architecture Symbolique et renouveau d'espaces marginalisés*, ENSACF-CERAMAC, Clermont-Ferrand, 2014, o.109-129.
5. In ruil heeft de gemeente aan de vzw de huur van de handelsruimte aan de straatkant aangeboden. De vzw acht deze ruimte echter ongeschikt in het bijzonder voor de organisatie van haar artistieke activiteiten en evenementen.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Stéphane Demeter, Paula Dumont,
Murielle Lesecque,
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes
en Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE NEDERLANDS

Paula Dumont en Griet Meyfroots

EINDREDACTIE FRANS

Stéphane Demeter

REDACTIESECRETARIAAT

Murielle Lesecque

COORDINATIE ICONOGRAFIE

Julie Coppens en Griet Meyfroots

COORDINATIE DOSSIER

Griet Meyfroots

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Marie Becuwe, Laurence Brogniez,
Marcel M. Celis, Victoire Chancel,
Tatiana Debroux, Paula Dumont,
Jacinthe Gigou, Coralie Jacques,
Harry Lelièvre, Judith Le Maire,
Isabelle Leroy, Gertjan Madalijns,
Dominique Marechal,
Griet Meyfroots, Christian Spapens,
Iwan Strauven, Linda Van Santvoort,
Francisca Vandepitte, Brigitte Vander
Bruggen, Tom Verhofstadt

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels,
Ubiqu Belgium NV/SA

NALEZING

Koenraad Raeymaekers,
Wim Kenis, Harry Lelièvre,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en
de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

Polygraph'

ONTWERPER MAQUETTE

The Crew communication nv

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN

ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen
bpeb@gob.brussels

BEDANKINGEN

Cathy Clarisse, Chantal d'Udekem,
Anne Macebo, Mary Peterson,
Linda Van Santvoort, Menno de Boer

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directrice-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke overheidsdienst
Brussel, CNN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.brussels

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

LIJST MET AFKORTINGEN

AML - Archives et Musée de la
Littérature, Bruxelles (Belgique)
BUP/BSE - Bruxelles Urbanisme
et Patrimoine / Brussel
Stedenbouw en Erfgoed
CIBG - Centrum voor Informatica
voor het Brusselse Gewest
CIDEP - Centre d'Information, de
Documentation et d'Étude du Patrimoine
KBR - Koninklijke Bibliotheek van België
KCML - Koninklijke Commissie voor
Monumenten en Landschappen
KIK-IRPA - Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
KMKG - Koninklijke Musea voor
Kunst en Geschiedenis
KMSKB - Koninklijke Musea voor
Schone Kunsten van België
SAB - Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2018/6860/023

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken
en kantoren

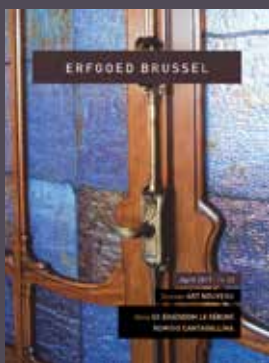
017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

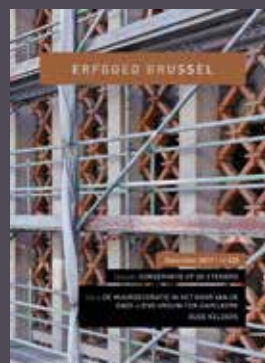
Laatste nummers

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

2018
EUROPEAN YEAR
OF CULTURAL
HERITAGE
#EuropeForCulture

BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

20 €

ISBN 978-2-87584-164-3